

Rahva usaldus Riigikogu vastu 1995–2012

Andres Reiljan, Tartu Ülikooli võrdleva poliitika magistrant

Vello Pettai, Tartu Ülikooli võrdleva poliitika professor

Usaldus Riigikogu vastu kõigub, sõltudes pigem valitsuse majandus- ja integratsioonipoliitikast ning erakondade mainest.

Analüüsime poliitilist usaldust Eestis, täpsemalt Riigikogu usaldusväärst rahva seas ajavahemikus 1995–2012. Artikkel põhineb Riigikogu 20. aastapäeva konverentsi „Quo vadis, Riigikogu?” ettekande ettevalmistustööl. Fookuses on Riigikogu usaldamine, kuigi tegelikult tuleb seda vaadelda koos usaldusega teiste kesksete riigiinstitutsioonide vastu. Võrreldavate andmete puudumise tõttu ei hõlma uuring kogu taasiseseisvumisaega, kuid ka 17 aasta pikkune aegrida on unikaalne ja pakub väärtuslikku informatsiooni poliitilise usalduse kohta Eestis ligi kahe aastakümne jooksul. Riigikogu usalduse dünaamika analüüsile lisaks võrdleme usaldust Eesti parlamendi vastu teiste Euroopa Liidu riikide esinduskogude usaldatavusega.

Usaldus poliitiliste institutsioonide vastu

Poliitiline toetus on sotsiaalteadlaste seas laialdast käsitlust leidnud teema, millele on lähenetud erinevatest vaatenurkadest. Ühel meelel ollakse aga selles, et poliitilist toetust ei saa vaadelda ühemõõtmelisena, vaid eristada tuleb mitut tasandit. Laiemat kasutust on leidnud David Eastoni (1965) jaotus, tema eristas kolme poliitilise toetuse tasandit: toetus poliitilisele kogukonnale, režiimile ja võimule. Pippa Norrise juhtimisel koostatud raamatus „Critical Citizens” (1999) on tasandeid viis. Toetuse dimensioonid liiguvad hajusamate spetsiifilisemate suunas (Norris 1999a, 9–11):

- 1) toetus kogukonnale;
- 2) toetus režiimi põhimõtetele;
- 3) rahulolu režiimi toimimisega;
- 4) usaldus poliitiliste institutsioonide vastu;
- 5) usaldus konkreetsete poliitiliste tegutsejate vastu.

Kõige tähtsamaks selle laienduse juures võib pidada režiimitasandi jaotust, sest uuringud on näidanud, et inimesed eristavad mitut režiimitasandit. Näiteks on tavaline olukord, kus kodanik on demokraatlike põhimõtete pooldaja, kuid ei ole rahul oma riigi demokraatia kvaliteediga ega usalda poliitilisi institutsioone. Mõistagi on toetuse tasandid omavahel seotud ja võivad üksteist mõjutada. Raske on usaldada poliitilisi institutsioone, kui inimene ei tunne end isegi selle poliitilise kogukonna liikmena. Tugevaid seoseid on leitud ka režiimi toimimisega rahulolu ja poliitiliste institutsioonide usaldamise vahel (Christensen, Lægreid 2005, 493).

Artikli eesmärk on analüüsida Riigikogu usaldustaset. Seetõttu võtame vaatluse alla Norrise raamistiku neljanda tasandi: usalduse poliitiliste institutsioonide vastu. Analüüsid on näidanud, et režiimi kesksete institutsioonide (valitsus, parlament, erakonnad, avalik teenistus) usaldusnäidud on tugevas korrelatsioonis. Seetõttu kasutatakse poliitilise toetuse selle tasandi uurimisel sageli indekseid, kus institutsioonide usaldusnäitudest kombineeritakse riigi koondresultaat ning seda analüüsitakse (Catterberg, Moreno 2005; Christensen, Lægreid 2005). Kuidas poliitiliste institutsioonide toetust mõõta? Kuna mõõta soovitakse rahva usaldust institutsioonide vastu, siis tuleb toetust küsida rahva käest. Poliitiliste institutsioonide usalduse näitajad põhinevad küsitlusandmetel. Usaldust mõõtvaid küsimusi on sõnastatud tihtipeale erinevalt, seepärast on pikaajaliste trendide analüüsimine keerukas. Domineerima on jäänud võimalikult otseste küsimuste kasutamine. Vastajal palutakse hinnata, kui palju ta riigiinstitutsioone usaldab – kas skaalal 0–10 või sõnaliste hinnangutega. Sellist küsimust on poliitiliste institutsioonide mõõtmisel kasutanud näiteks *World Values Survey* ja Eurobaromeeter, mille andmeil põhinevad paljud uurimused. Küsitluste tulemusel saadakse elanikkonna hulk protsentides, kes usaldab ja kes ei usalda poliitilisi institutsioone.

Kuidas sellistesse näitudesse suhtuda? Tom Van der Meer (2010, 518) ütleb tabavalt, et poliitiline usaldus on nagu liim, mis hoiab süsteemi koos. Tõepoolest, pikaajaline usaldamatus poliitiliste institutsioonide vastu ning rahulolematuse režiimi toimimisega võib tõsiselt raskendada demokraatliku süsteemi tegutsemist, õõnestada usku demokraatlikesse väärtustesse ja halvimal juhul viia isegi selle kokkuvarisemiseni. Seega on levinud arvamus, et suuremat rahva usaldust nautivate poliitiliste institutsioonidega süsteemid toimivad efektiivsemalt (Bovens, Wille 2008, 285).

Poliitiliste institutsioonide usaldatavust ei saa aga hinnata ühemõõtmeliselt – mida rohkem usaldust, seda parem. Teatav „eluterve” usaldamatus ja skeptilisus on täiesti normaalne ja demokraatlikus ühiskonnas isegi vajalik (Christensen, Lægreid 2005, 507). Usaldamatust võib käsitleda ka mitte ohuna demokraatliku süsteemi toimimisele, vaid kui ajendit, et muuta süsteem efektiivsemaks ja kodanikesksemaks. Usaldamatus võib tuleneda ka postmaterialistlikke vaateid kandva, ent praegusest eliidikesksest süsteemist võõrandunud põlvkonna pealekasvust, põlvkonna, kes ei tunne enam kuigi suurt austust autoriteetide vastu, kuid on oma põhimõtetelt vägagi demokraatlik (Inglehart 1999, 255).

Kui poliitiliste institutsioonide usalduse tase on leitud, tekivad järgmised küsimused: miks mõnes riigis enamik elanikkonnast usaldab keskseid riigiinstitutsioone, teistes mitte? Millised tegurid põhjustavad usaldusreitingutes ajas esinevaid langusi ja tõuse?

Võib öelda, et riikidevahelisi erinevusi poliitilise usalduse tasemes suudetakse seletada paremini kui ajas toimuvaid muutusi. Tegurid nagu tajutav korruptsioonitase, valimissüsteem ja endine režiimitüüp seletavad suure osa riikidevahelisest erinevusest (Van der Meer 2010), samuti võib näha, et riikides, kus inimeste majanduslik heaolu on suurem, on ka poliitiline usaldus üldjuhul kõrgem.

Sellised institutsionaalsed ja üldist majanduslikku heaolu puudutavad tegurid on ajas üsna püsivad, samal ajal kui poliitilise usalduse tase on pigem volatiilne. Seega tuleb riigisisese dünaamika seletamiseks uurida äkilisi majanduslikke ja ühiskondlikke muutusi ning riigiinstitutsioonide toimetulekut.

Uurime nii usaldust Eesti parlamendi vastu teiste Euroopa Liidu riikidega võrreldes kui ka Riigikogu usaldamise ajalist dünaamikat 17 aasta vältel, kaasame analüüsi ajas püsivaid muutujaid ja ka äkilisi muutusi. Kasutada olevatest andmetest tulenevalt on rõhk poliitilistel, sotsiaaldemograafilistel ja majanduskeskkonnaga seotud muutujatel. Järgnevalt ülevaade, milliseid seoseid on nende muutujate ja poliitiliste institutsioonide usalduse vahel leitud. Selle teoreetilise baasi pealt analüüsime usaldust Riigikogu vastu.

Poliitilised muutujad

Mitmete uuringute kohaselt peituvad just selles muutujategrupis peamised seletused poliitiliste institutsioonide usaldusele. Leitud on järgmisi seoseid:

1) vastaja poliitiline orientatsioon (vasak-parem) ja vaated võivad avaldada mõju poliitiliste institutsioonide usaldusele. Tihtipeale kehtib nii-öelda kodumeeskonna teooria: suuremat usaldust näitavad üles need, kelle poliitiline orientatsioon ühtib võimaloleva valitsuse omaga (Newton 1999, 181–183; Norris 1999b, 234; Bovens, Wille 2008, 288). Samuti on täheldatud, et vastajad, kelle vaated kattuvad (*issue agreement*) eliidi vaadetega vähem, usaldavad ka poliitilisi institutsioone vähem. Euroopa Liidu riikides avalduvad eriti suured käärid massi ja eliidi vaadete vahel tihtipeale sellistes küsimustes nagu immigratsioon ja Euroopa integratsioon (Holmberg 1999, 116);

2) huvi poliitika vastu suurendab usaldust poliitiliste institutsioonide vastu (Catterberg, Moreno 2005);

3) on leitud tugevaid seoseid poliitilise toetuse 3. ja 4. tasandi vahel: elanike rahulolul valitsussektori toimimisega (*government performance*) on suur mõju ka institutsioonide usaldamisele. Rahulolu võib mõõta ja mõista mitmeti, leitud on näiteks järgmisi seoseid: suurema usalduseni poliitiliste institutsioonide vastu viib rahulolu avaliku sektori pakutavate teenuste kvaliteediga (Christensen, Lægreid 2005) ja valitsuse eelarvepoliitikaga (Miller, Listhaug 1999) ning madalam avaliku sektori korruptsiooni tajumine (Van der Meer 2010);

4) mida konfliktsem ja polariseeritum on riigi poliitiline süsteem, seda vähem usaldatakse keskseid poliitilisi institutsioone. Konsensuslik ja kompromissialtim poliitika tekitab rahvas rohkem usaldust (Bovens, Wille 2008, 295);

5) seletusi usaldustasemele on otsitud ka poliitilise süsteemi institutsionaalsest struktuurist. Mitu autorit on tõestanud, et proportsionaalsel valimissüsteemil on tugev positiivne mõju poliitilisele usaldusele, sest see tundub inimestele õiglasem ja vähendab nii-öelda kaotajate (kelle valitud partei ei pääse valitsusse ega isegi mitte parlamenti) hulka (Van der Meer 2010; Dunn 2012). Lisaks võib mõju eeldada parteisüsteemilt: üheparteisüsteem ja väga fraktsionaliseeritud

mitmeparteisüsteem avaldavad usaldusele negatiivset mõju, kõrgemat poliitilist usaldust on täheldatud kahepartei- või mõõduka mitmeparteisüsteemiga riikides (Norris 1999b, 232);

6) märkimisväärset mõju poliitilisele usaldusele avaldab ka endine režiimitüüp: kommunistliku minevikuga riikides on usaldus kesksete riigiinstitutsioonide vastu üldjuhul madal, pikaajaline demokraatiakogemus seostub kõrgema usaldusega (Van der Meer 2010).

Sotsiaaldemograafilised muutujad

Sotsiaaldemograafiliste muutujate mõju kohta uurimistulemused varieeruvad. Mitmetes jõukates demokraatiates tehtud uuringud on näidanud, et poliitiline usaldus jaguneb sotsiaalsete gruppide vahel pigem võrdselt ehk tegurid nagu sissetulek, haridustase, rahvus ja sotsiaalne staatus ei mõjuta palju usaldust kesksete poliitiliste institutsioonide vastu (Newton 1999, 181). Kuid on ka andmeid nimetatud tegurite märkimisväärsest mõjust poliitilisele usaldusele.

Haridustase seondub üldjuhul kõrgema usaldusega (Schoon *et al* 2010; Christensen, Lægrend 2005). Sama võib öelda sissetulekute (Van der Meer 2010) ja sotsiaalse staatuse mõju kohta (Schoon *et al* 2010).

Gabriela Catterberg ja Alejandro Moreno (2005, 45) väidavad oma rahvusvahelise uuringu põhjal, et hariduse ja sissetuleku mõju tugevus ja isegi suund erineb ühiskonniti suuresti: konsolideerunud lääne demokraatiates suurem sissetulek pigem vähendab poliitilist usaldust, Ida-Euroopa ja Lõuna-Ameerika riikides aga suurendab seda. Haridustaseme mõju poliitilisele usaldusele Lõuna-Ameerikas on aga hoopis negatiivne. Subjektiivne rahulolu majandusolukorraga on igal pool poliitilise usaldusega seotud positiivselt.

Sotsiaaldemograafiliste tegurite mõju on vaadeldud ka Eestis. Riigikogu usaldusväärst aastatel 2003–2005 uurinud Juhan Kivirähk toob statistika põhjal välja, et enam usaldavad need, kel on põhjust eluga rahul olla – rikkamad, kõrgemalt haritud, alla 30-aastased tallinlased (Kivirähk 2005).

Vastakaid tulemusi annab ka vanuse ja poliitilise usalduse seoste vaatlemine. Nimelt on täheldatud, et kui 20. sajandi keskpaigas usaldasid vanemad elanikud poliitilisi institutsioone vähem kui nooremad, siis 21. sajandi alguseks on vähemalt vanades lääne demokraatiates kaalukausid vahetunud. See sobitub eespool kirjeldatud Ingleharti postmaterialistliku väärtusrevolutsiooni teooriaga: peale on kasvanud uus põlvkond, kes kannab demokraatlikke vaateid, ent ei usalda võimuinstitutsioone (Bovens, Wille 2008, 297).

Majanduslik keskkond

Mõningate andmete kohaselt on makromajanduslikel näitajatel nagu majanduskasv, inflatsioon ja töötusemäär oluline mõju poliitilisele usaldusele rahva seas: majanduse kehva olukorda tõlgendatakse valitsuse kehva hakkamasaamisena ning usaldus väheneb, isegi kui vastaja elujärg

märkimisväärselt ei halvene (Holmberg 1999, 114–115). Arthur Miller ja Ola Listhaug (1999) väidavad, et sellistest makronäitajatest on mõju vaid valitsussektori eelarvepositsioonil, sest see on valitsuse kontrolli all ja rahvas tajub seda. Van der Meer (2010, 531) lükkab aga väidet ümber: tema statistiline mudel näitab, et kui makronäitajatele liita indiviidi isiklik sissetulek ja subjektiivne rahulolu majandusliku olukorraga, siis makronäitajate mõju kaob; seega omab mõju just isiklik olukord, mitte riigimajanduses toimuv.

Mõistagi ei ole esitatud muutujate nimekiri lõplik. Tähtsamatest teguritest, mida on samuti institutsionaalse usaldusega seostatud, võib välja tuua näiteks meedia (skandaalijanalise tabloidmeedia negatiivne mõju usaldusele) ja sotsiaalse kapitali (vähem sotsiaalset usaldust, vähem poliitilist usaldust).

Usaldus Riigikogu vastu

Artikkel põhineb peamiselt OÜ Saar Polli ja Turu-uuringute AS-i küsitlusandmetel Riigikogu, presidendi, valitsuse ja erakondade usaldusväärsuse kohta elanikkonnas üldiselt ning sotsiaaldemograafiliste rühmade lõikes. 1995.–1999. aasta andmed pärinevad Saar Polli uuringutest, ajavahemik 2000–2012 on kaetud Turu-uuringute AS-i andmetega. Vastajatelt on küsitud: „Mil määral Te usaldate järgnevaid Eesti riigi ja rahvusvahelisi institutsioone?” Vastusevariandid on: „täielikult usaldan”, „pigem usaldan”, „pigem ei usalda”, „üldse ei usalda” ning „raske öelda”.

Mõningates küsitlustes on kogutud andmeid ka elanike poliitilise vasak-parempoolsuse ja poliitikahuvi kohta.

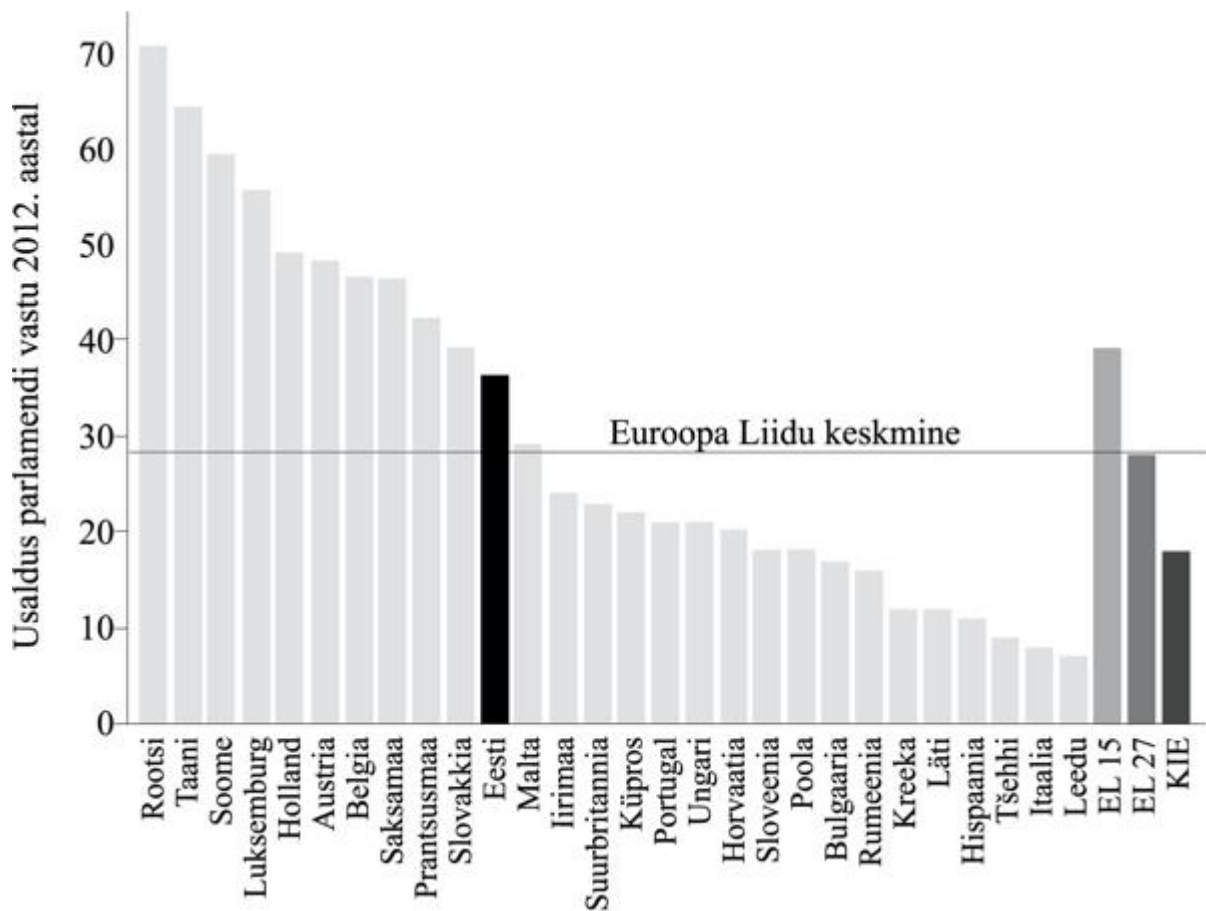
Rahvusvahelise võrdluse puhul oleme kasutanud Eurobaromeetri statistikat poliitiliste institutsioonide usaldatavuse kohta.

Riigikogu usaldus rahvusvahelises plaanis

Asudes hindama Eesti parlamendi usaldusväärsust rahvusvahelises plaanis, on kõige mõistlikumaks võrdluspartneriks teised Euroopa Liidu riigid. Võrdlust hõlbustab ühtse andmebaasi olemasolu. Euroopa Liiduga ühinenud riike ühendab liberaaldemokraatlike normide tunnustamine, geograafiline lähedus ning üha enam ka Euroopa Liidu direktiividest tulenevad ühised õigusaktid. Samal ajal kuulub Euroopa Liitu väga erineva poliitilise ajalooga riike ning rikkamate ja vaesemate liikmesmaade majanduse areng erineb suuresti.

Joonist 1 vaadates näeme, et Eesti paikneb parlamendi usaldustaseme poolest viimaste andmete kohaselt Euroopa Liidu 27 liikmesriigist 11. kohal, sealjuures Euroopa Liidu keskmisest näidust on usaldus Riigikogu vastu kaheksa protsendi võrra kõrgem. Kesk- ja Ida-Euroopa riikide keskmist taset ületab Eesti kaks korda. Euroopa Liidu keskmine näit – 28 protsenti – on väga madal ning 2012. aastal on Euroopa Liidus ainult neli riiki, kus enam kui pool elanikkonnast usaldab parlamenti. Enne majandus- ja võlakriisi algust oli olukord märksa parem, näiteks 2007. aasta mais küündis usaldusnäit üle 50 protsendi kaheteistkümnes liikmesriigis.

Joonis 1. Usaldus riigiparlamendi vastu Euroopa Liidus (ja Horvaatias), 2012

Märkus: Esitatud on protsent vastanutest, kes valisid variandi „Kaldun usaldama”. KIE – Kesk- ja Ida-Euroopa riigid.

ALLIKAS: Eurobaromeeter.

Suhestades jooniselt nähtavat eespool toodud teguritega, mis võivad parlamendi usaldustaset mõjutada, võib öelda, et tulemused on üpris ootuspärased. Tabeli tipus on Põhjamaad ja Beneluxi riigid, kus rahvas tajub *Transparency International*'i indeksi põhjal kõige vähem korruptsiooni ning majanduslik areng on kõrge. Need riigid on olnud demokraatlikud juba pikka aega, neil pole kommunistlikku pärandit. Seega ei ole üllatav, et Eesti on tabelis sellistest riikidest tagapool. Ainus Eesti „saatusekaaslane”, kus parlamendi usaldustase on kõrgem, on Slovakkia.

Vaadeldes ajavahemikku 2004–2012 (sellest ajast pärinevad ühtsed andmed), on Eesti keskmine usaldusnäit Kesk- ja Ida-Euroopa riikide seas kindlalt kõrgeim. Kaheksa-aastase ajavahemiku keskmise näidu puhul edestab Eesti napilt ka Saksamaad ja Prantsusmaad, olles keskmiselt Euroopa Liidus 8. kohal. Sealjuures edestab Eesti üsna kindlalt ka selliseid pikaaegseid demokraatiasid ja jõukamaid riike nagu Suurbritannia ja Iirimaa. Seletust suuremale usaldusele Prantsusmaa ning Suurbritanniaga võrreldes võiks otsida valimissüsteemist: nagu eespool öeldud, seondub proportsionaalne valimissüsteem pigem suurema usaldusega kui majoritaarne.

Ülejäänud riigid, mis tabelis on Eestist tagapool, võib jagada kahte rühma: Kesk- ja Ida-Euroopa riigid ning majanduskriisi käes vaevlevad Lõuna-Euroopa liikmesriigid. Usalduse tohutu kahanemine Lõuna-Euroopa riikides nagu Kreeka, Itaalia ja Hispaania ei tule üllatusena. Neid riike on majanduskriis tabanud rängalt, sealjuures näeb rahvas oma elatustaseme languses suurt süüd just riigivalitsejatel. *Transparency International*'i indeksi kohaselt on Kreeka ja Itaalia koos uusimate liikmete Rumeenia ja Bulgaariaga Euroopa Liidu kõige korrumpeerunud riigid. Eesti asub selles tabelis pigem vanade lääne demokraatiate läheduses, edestades kõiki Lõuna-Euroopa ning Kesk- ja Ida-Euroopa riike. Võib eeldada, et Eesti valitsuse tugev eelarvedistsipliin on hoidnud usaldust poliitiliste institutsioonide vastu.

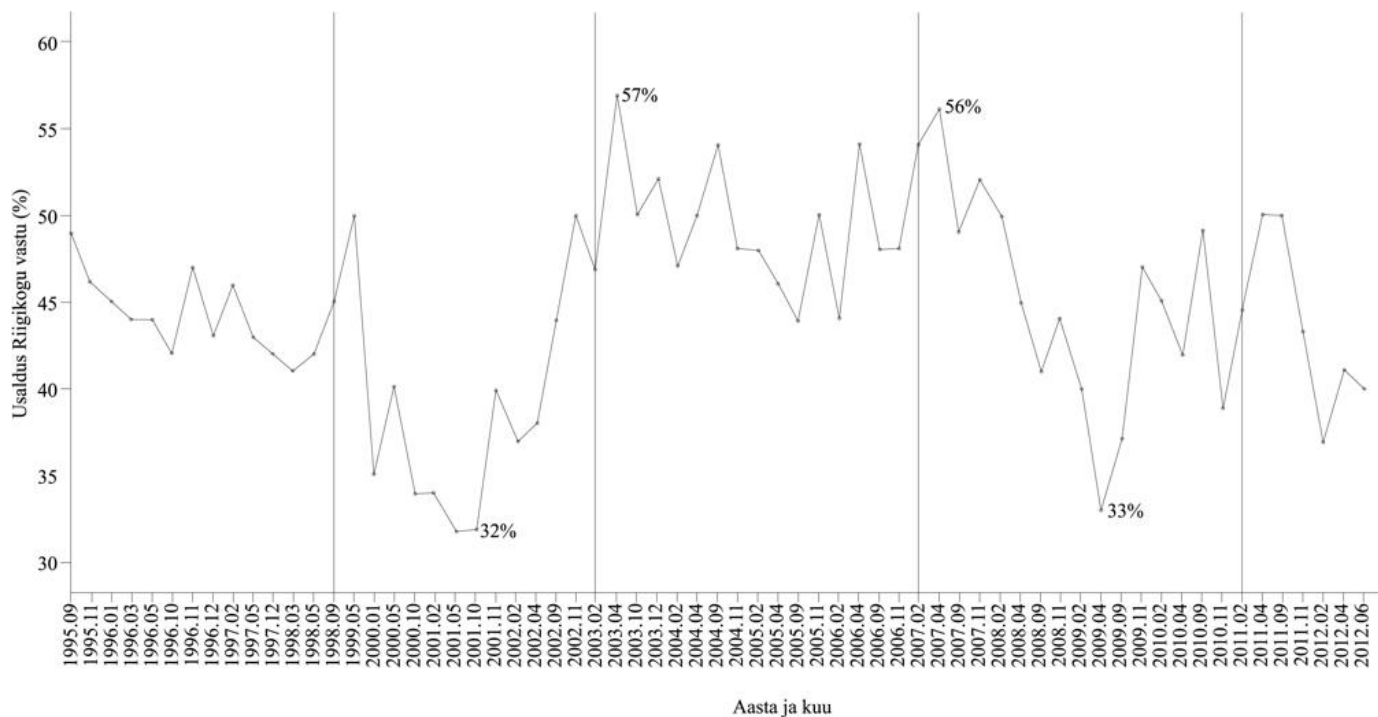
Joonis 1 kinnitab eespool toodut: poliitilise usalduse riikidevahelisi erinevusi on võimalik suures osas selgitada teguritega nagu korrupsioonitase, valimissüsteem, endine režiimitüüp ja elanike majandusliku heaolu tase.

Kuid usaldus Riigikogu vastu on Eestis 17 aasta jooksul kõikunud. Seega tuleb seletust otsida ka muudest teguritest.

Usalduse dünaamika ja mõjutajad aastatel 1995–2012

Joonisel 2 on esitatud Riigikogu usaldajate protsent 17 aasta jooksul 65 ajahetkel. (1995. aasta lõpust ja 1996. aasta esimesest poolest on välja jäetud neli ajahetke, sest Saar Poll tegi sellel ajal küsitlusi lausa iga kuu.) Üldiselt levinud praktikat järgides liidame institutsioonide usaldusmäära saamiseks kokku nende vastajate osakaalud, kes on institutsiooni kas täielikult või pigem usaldanud. Protsent on arvestatud kõikidest vastajatest, s.t arvesse lähevad ka need, kes ei ole selles küsimuses seisukohta võtnud ning on valinud variandi „raske öelda”.

Joonis 2. Rahva usaldus Riigikogu vastu (%) 1995–2012

Märkus: Usaldusprotsent on „täielikult usaldan” ja „pigem usaldan” vastanute summa.

ALLIKAS: Saar Poll; Turu-uuringute AS.

Eraldi on joonisel märgitud kaks kõige kõrgema ja kaks kõige madalama usaldusega ajahetke. Nimetatud ajal on Riigikogu usaldanud inimeste protsent kõikunud vahemikus 32–57 protsenti.

17 aasta jooksul on Riigikogu usaldanud keskmiselt 45 protsenti vastajatest, mitteusaldajaid on 48 protsenti. Keskmiselt 7 protsenti vastajaist ei osanud selles küsimuses seisukohta võtta. Järgnevalt analüüsime usaldust erinevate sotsiaaldemograafiliste ja poliitiliste vaadete järgi jagunenud rühmade lõikes.

Sotsiaaldemograafiliste tegurite seosed Riigikogu usaldusega

Vanus

Statistika Riigikogu usalduse kohta eri vanuserühmades näitab, et mingit postmaterialistlikku riigiinstitutsioonide suhtes kriitilisemat põlvkonda Eestis peale kasvanud ei ole. Usaldus on pidevalt kõige kõrgem noorimas vanuserühmas (15–19 aastat), kogu perioodi keskmise näitaja poolest (52%) edestab see rühm kõiki teisi 7–10 protsendi võrra. Ülejäänud vanuserühmade keskmine usaldus on omavahel sisuliselt võrdne. Eri vanuserühmades võib kohati näha äkilisi kõikumisi, eriti noorima ning vanima (60–74, mõningates uuringutes lihtsalt 60+) seas. Näiteks vanimas rühmas kasvab ajavahemikus aprill 2008 kuni november 2008 usaldus 37-lt 54 protsendile, kõik teised vanuserühmad kogevad sel perioodil

usalduse kahanemist. Võib näha, et majandusbuumi asendumine langusega avaldas kiiremat mõju tööelise elanikkonna usaldusele, mis on ka loogiline. 2012. aastal valitseb taas keskmiste trendide sarnane olukord: noorim vanuserühm edestab kõiki teisi 5–15 protsendi võrra.

Rahvus

Ka rahvus on tegur, mille mõju Riigikogu usaldusele Eestis ei saa jätta tähelepanuta. Eriti märgatav on rahvuse muutuja uuritava perioodi esimeses ja viimases veerandis. Muulaste usaldust Riigikogu vastu aastail 1995–2012 võib graafiliselt esitada hüperbooli kujul. 1990. aastail oli mitte-eestlaste usaldus Riigikogu vastu märkimisväärselt väiksem eestlaste omast, 21. sajandi algul hakkas see kasvama ning aastail 2003–2006 lausa ületas eestlaste usaldust. Pärast 2007. aasta aprillirahutusi toimus äkiline langus ning jõuti samale tasemele mis 1990. aastate keskel (usaldajaid alla 30%).

Nagu juba mainitud, mõjutasid usalduse rahvuslikku jagunemist 2007. aasta aprillirahutused. Jooniselt 2 näeme, et aprillirahutused ei toonud kohe kaasa langust Riigikogu üldises usaldusmääras. Küll aga toimusid sel ajal väga suured muutused rahvuslikus jaotuses. Kui 2006. aasta septembris usaldas parlamenti 62 protsenti (!) muulastest ja 42 protsenti eestlastest, oli täpselt aasta hiljem muulaste usaldus kahanenud 34-le, kuid eestlaste oma tõusnud 57 protsendile. Võiks ehk eeldada, et muulaste usalduse kaotus Riigikogu usaldamise üldnäidule erilist mõju ei avaldagi: mida vähem usaldavad rahvusvähemuste esindajad, seda rohkem eestlased. Pärast nii see siiski ei ole. Kui eestlaste seas on 2008. aastast olnud Riigikogu usaldamises suured tõusud ja langused, vahemikus 38–58 protsenti, siis muulaste usaldus ei olegi enam 40 protsendi künnist ületanud. Paistab, et eestlastes võttis pärast pronkssõduri afääri maad teatav rahvustunde tõus ja rahulolu poliitikute tegutsemisega nimetatud olukorras, aga enam see muutuja usaldustaset palju ei mõjuta. Samal ajal on muulastest elanikud pärast neid sündmusi usalduse Riigikogu vastu püsivalt kaotanud. Arvestades vene vähemuse suurust Eestis, on see kahtlemata pidur ka Riigikogu usaldamise üldisele kasvule.

Sissetulek ja haridus

Need kaks muutujat on omavahel korrelatsioonis (kõrgemalt haritud teenivad üldjuhul rohkem), seetõttu käsitleme neid korraga. Statistika näitab, et selline grupeerimine on õigustatud, sest mõlema jaotuse puhul võib näha üldjoontes samasugust olukorda: Riigikogu usaldavad enam rikkamates leibkondades elavad kõrgemalt haritud inimesed.

Leibkonna sissetuleku järgi ühe elaniku kohta on küsitlusele vastajaid jagatud viieks või kuueks rühmaks, kõige vaesematest kõige rikkamateni. Nagu täheldavad ka teised uuringud, seostub Eestis kõrgem sissetulek samuti suurema usaldusega parlamendi vastu. Erinevate sissetulekurühmade jaotuskriteeriumid muutuvad pidevalt, võrdleme ainult kõige rikkama ja kõige vaesema rühma erinevust. Andmed vahemikust 1998–2012 näitavad, et kõige rikkamatesse leibkondadesse kuuluvate vastajate seas on olnud Riigikogu usaldajaid 14 protsendi võrra rohkem kui kõige vaesemate seas (52% ja 38%). Sealjuures oli kahe rühma erinevus 1998.

aastast alates pidevalt väga suur, ligikaudu 20 protsenti. Alates 2006. aastast jäi vahe alla 10 protsendi ning kolmel ajahetkel (november 2006, september 2007 ja september 2008) usaldasid kõige vaesemate leibkondade liikmed Riigikogu isegi rohkem kui rikkaimad. Alates 2008. aasta novembrist vähenes aga just vaesematest leibkondadest elanike usaldus ning edaspidi on vahe kahe rühma vahel jäänud 10–20 protsendi kanti. Torkab silma, et tõus ja langus vaesemate leibkondade liikmete usalduses kattub majandusliku buumi kõrgaja ning majanduslanguse algusega. Kui vaeseimasse rühma kuuluvate inimeste elujärg oli ka majandusbuumi ajal väga madal (alla 2000 krooni leibkonna liikme kohta), siis miks nende usaldus Riigikogu vastu tõusis? Tõenäoliselt nägid majanduse hiilgeaegadel ka kõige vaesematest leibkondadest inimesed oma majanduslikku tulevikku positiivsemana, lootsid, et majanduskasvu jätk aitab neid paremale elujärjele ning seega olid riigiinstitutsioonide tööga enam rahul.

Haridustaseme mõju Riigikogu usaldamisele vastab samuti teooriale: kõrgharitute seas on usaldus Riigikogu vastu kõrgem. Siiski on erinevus väiksem kui sissetulekurühmade puhul. Kõrgharitute seas on vahemikus 1998–2012 Riigikogu usaldanud keskmiselt 50 protsenti, põhi- ja kesk(sh keskeri)haritute seas on keskmine näit vastavalt 44 ja 43 protsenti. Siinkohal tuleb märkida, et üsna väike erinevus muutub veelgi hädusemaks, kui võtta arvesse „raske öelda” vastanute osakaal. Põhiharidusega vastajate seas on „raske öelda” vastanute osakaal keskmiselt üle üheksa protsendi, keskharitute seas üle seitsme protsendi, ent kõrgharitute seas alla viie protsendi. Seega tuleneb kõrgharitute suurem usaldus Riigikogu vastu paljuski hoopis nende suuremast võimekusest (või tahtest) selles küsimuses üldse seisukoht võtta. Pilguheit dūnaamikale näitab, et suurim vahe usaldusnäitades kõrgharitute kasuks oli aastail 2003–2004, kui kõrgharitud vastajate seas oli usaldajaid pidevalt 10–15 protsenti enam kui põhiharidusega elanike seas. Võimalik seletus kirjeldatud statistikale võib tuleneda sellest, et just nimetatud aastail kulmineerusid Eesti ühinemispüüdlused Euroopa Liiduga – toimus referendum (september 2003) ja teoks sai ametlik liitumine (mai 2004). Faktumi avaliku arvamuse uuringu kohaselt oli kõrgharidusega elanike seas toetus Euroopa Liiduga liitumisele palju suurem kui madalama haridustasemega inimeste seas (Avalik arvamus Eesti liitumisest Euroopa Liiduga: küsimused ja vastused, 2003, 6). Ajavahemikus 2006–2010 on põhi- ja kõrgharitute seas usaldus üsna võrdne ning mitmetel hetkedel usaldavad madalaima haridusega vastajad Riigikogu isegi kõige rohkem. Sealjuures keskharidusega vastajate usaldus sel perioodil oli madalaim. Seega näeme, et madalama haridustasemega inimeste seas ei toonud majanduslangus nii kiiresti kaasa usalduse kahanemist kui madalama sissetulekuga elanike seas. Ka kogu perioodi lõikes võib näha, et sissetulekul on Riigikogu usaldusele suurem mõju kui haridustasemel.

Poliitiliste vaadete ja poliitilise huvi seos Riigikogu usaldusega

Poliitilist orientatsiooni on Turu-uuringute AS-i küsitlustes vastajad määranud 13 korral, ajavahemikus 2004–2008. Kuigi andmed katavad vaid ligikaudu neljandiku uuritavast perioodist, on tulemused siiski mainimist väärt: kõigis 13 küsitluses on usaldus Riigikogu vastu kõrgeim parempoolsete vaadetega vastajate seas, mitmel puhul küünib erinevus parem- ja vasakpoolsete usaldusnäitude vahel üle 20 protsendi. Nelja aasta peale keskmiselt usaldas Riigikogu parempoolsete vaadetega

elanikest keskmiselt 58 protsenti, tsentristidest 48 protsenti ning vasakpoolsetest 42 protsenti. Sellised tulemused annavad alust arvata, et nn kodumeeskonna teooria kehtib Eesti puhul hästi: kuna valitsuskoalitsioone on pidevalt moodustanud ja juhtinud parempoolsed erakonnad, on nende vaateid jagava elanikkonna usaldus riigiinstitutsioonide vastu tõusnud palju kõrgemaks kui tsentristlike ja vasakpoolsete vaadetega inimeste seas.

Tõestust saab ka poliitilise huvi seos usaldusega. Vastajatele oli antud neli varianti: „väga huvitatud”, „mõningal määral huvitatud”, „pigem vähehuvitatud” ja „ei ole üldse huvitatud”. Andmed pärinevad ajavahemikust 2005–2009 ning korra on seda küsimust esitatud ka 2012. aastal. Esimese kolme rühma puhul võib näha sarnaseid näitajaid: poliitikast väga ja mõningal määral huvitatute seas on usaldus keskmiselt 50 protsenti, vähehuvitatute puhul jääb 4–5 protsendi võrra madalamaks. Siis tekib aga suur lõhe: poliitikast üldse mitte huvitatute seas on usaldajate osakaal keskmiselt ainult 31 protsenti, sealjuures 2012. aasta küsitluses on selle rühma usaldusnäit kõigest 10 protsenti. Selliste poliitikast üldse mitte huvitatud vastajate osakaal kogu valimist kõigub vahemikus 10–17 protsenti (2012. aastal 14%), seega ei saa öelda, et tegemist on marginaalse rühmaga.

Millest on tingitud äkilised kõikumised Riigikogu usaldustasemes

Nagu juba rahvusvahelise võrdluse puhul nimetatud institutsionaalsed tegurid ja korruptsioonitase, on ka sotsiaaldemokraafilised ja poliitilisi vaateid puudutavad näitajad pigem ajas püsivad. Muulaste, väiksema sissetulekuga elanike või vasakpoolsete vaated võivad muutuda küll äkki, kuid sellistesse rühmadesse kuulujate osakaal üleöö ei muutu. Riigikogu usaldamises näeme pidevat üles-alla liikumist ja ka äkilisi muutusi: näiteks eelmise, XI koosseisu ametiajal langes usaldus kõigest pooleteise aastaga 23 protsendi võrra!

Vaadates 17 aasta dünaamikat, hakkab kõigepealt silma tsüklilisus. Joonisele 2 tõmmatud neli vertikaalset telge eristavad Riigikogu koosseise. Nagu näeme, suureneb usaldus alati pärast valimisi, kui uus koosseis on ametisse astunud. Sellele järgneb langus ja ametiaja lõpus taas tõus. Sellist U-kujulist tsüklit võime näha eriti selgelt IX koosseisu ametiajast (1999–2003) alates.

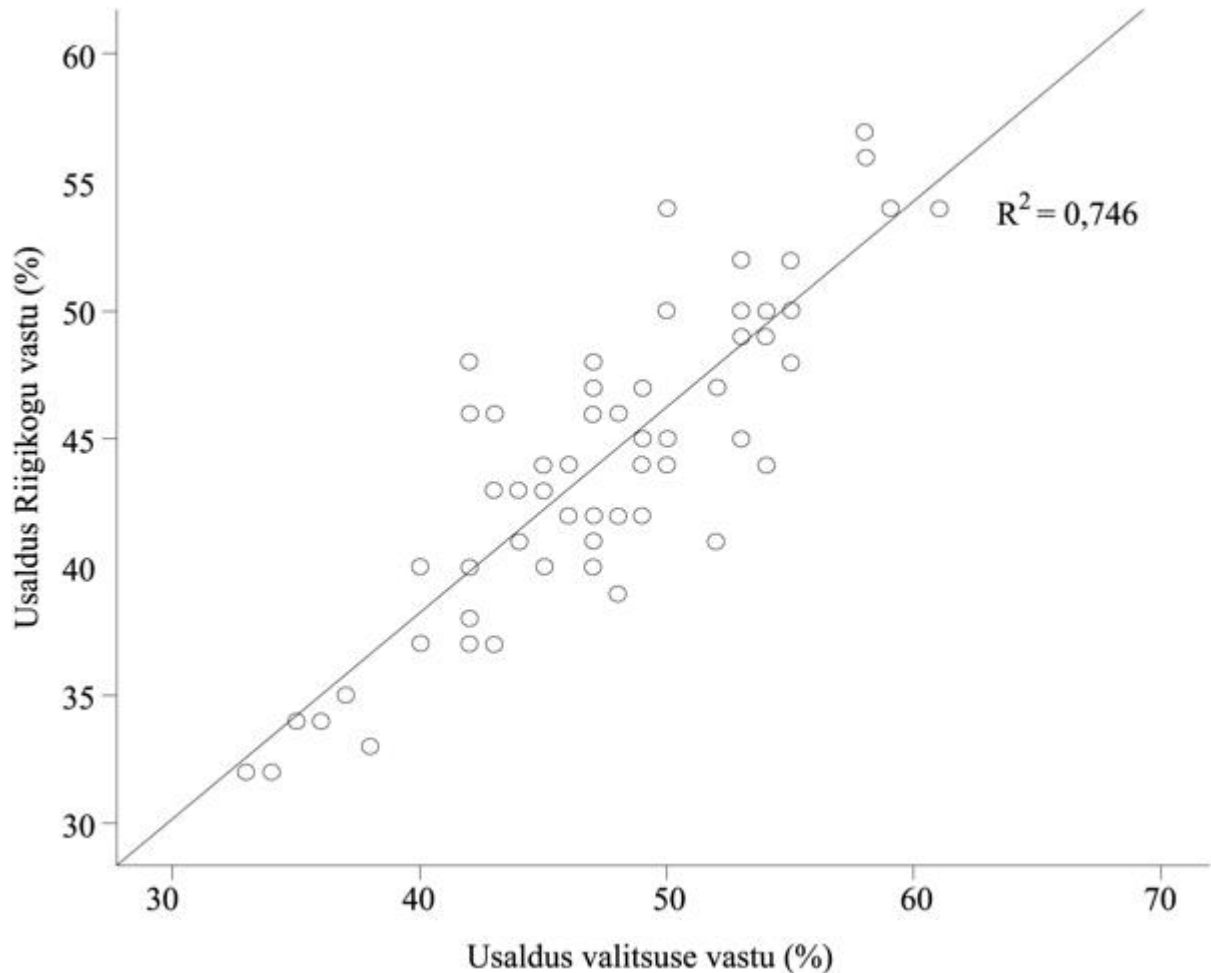
Selline dünaamika ei ole ebatavaline, samasugust tsüklilisust on täheldatud ka vanades demokraatiates nagu Rootsi ja Holland. Võib järeldada, et demokraatlikud valimised on Eestis rahvale positiivne kogemus, mis suurendab usaldust poliitiliste institutsioonide ja tegutsejate vastu. Sellist trendi on peetud mõneti vastuoluliseks, sest just valimiste ajal on poliitikud meedia terava tähelepanu all ning skandaalide üleskiskumine eriti tõenäoline – see võiks põhjustada just usalduse kahanemist (Bovens, Wille 2008).

Miks aja möödudes valimistest parlamendi usaldatavus väheneb ning millest sõltub, kui sügav kukkumine järgneb?

Alustuseks uurime Riigikogu usaldamise seost teiste riigiinstitutsioonide usaldamisega. Nagu eespool nimetatud, koostatakse poliitiliste institutsioonide usalduse kohta ühisindekseid, sest omavaheline korrelatsioon on sedavõrd suur.

Joonis 3 näitab tugevat seost Riigikogu ja valitsuse usaldustasemetel vahel. Korrelatsioonikordaja on 0,86 (joonisel esitatud regressioonikordaja R^2). Sealjuures on valitsuse usaldusnäit pidevalt 2–4 protsendi võrra kõrgem.

Joonis 3. Riigikogu ja valitsuse usaldamine

Tugevat korrelatsiooni võib näha ka Riigikogu ja erakondade usalduse vahel (0,74), erakondade usaldatavus on aga Riigikogu ja valitsuse omast madalam.

Päevapoliitikast mõnevõrra kaugemal seisva presidendi institutsiooni usaldusega on korrelatsioon oodatult väiksem (kuigi statistiliselt märkimisväärne) – 0,47.

Võttes vaatluse alla kõige tugevama leitud korrelatsiooni – Riigikogu ja valitsuse usalduse vahel –, võivad tekkida küsimused: kas tegemist on kausaalse seosega või eksisteerib nende kahe muutuja vahel lihtsalt kovariatsioon, näiteks on nad mõjutatud samadest muutujatest? Kui tegemist on kausaalse seosega, siis milline võiks olla mõju suund?

Sören Holmberg, kes lahkab samasuguse kõrge korrelatsiooni olemust Rootsis, väidab, et just valitsus „veab” parlamenti. Seda tõestavad andmed, mille kohaselt nii valitsuse kui ka parlamendi usaldusväärsus korreleerub kõige enam vastustega küsimustele, mis puudutavad rahulolu valitsuskabineti tegevusega (Holmberg

1999, 113). Sama fenomeni on uuritud ka Eestis: Juhan Kivirähk (2005) väidab samuti, et tavakodanik langetab otsuse poliitiliste institutsioonide usaldusväarsuse kohta peamiselt valitsuse toimimise põhjal, mistõttu kasvab pärast valitsuskoalitsioonide vahetust ka usaldus Riigikogu vastu (uued lootused), ent langeb peagi, kui „mesinädalate” faas läbi saab.

Seega võime eeldada, et just rahva hinnang valitsuse tegevusele on väga tähtis muutuja Riigikogu usaldamise puhul. Tugev korrelatsioon erakondade ja Riigikogu usalduse vahel viitab aga sellele, et parteidega seotud skandaalidel on suure tõenäosusega märkimisväärne mõju samuti parlamendi usaldusväarsusele.

Riigi majandusolukord ja Riigikogu usaldamine

Võib eeldada, et kui väheneb valitsuse ja erakondade usaldus, juhtub sama ka Riigikoguga. Valitsuse usalduse vähenemise või suurenemise seletamiseks pööratakse pilk tihti majandusarengute poole. Kuigi sellised indikaatorid nagu majanduskasv ja tööhõive ei sõltu kindlasti ainult valitsuse tegevusest, võivad need siiski tugevasti mõjutada elanikkonna rahulolu kesksete poliitiliste institutsioonide tegevusega. Eelarvedefitsiit iseenesest ei pruugi tavakodanikule nii märgatav olla kui majanduskasv ja -langus või töötusemäära hüppeline tõus ja langus, kuid see on jällegi rohkem valitsuse otsese kontrolli all ning võib samuti mõjutada rahva rahulolu viimase tegevusega. Majanduslanguse võimalikku mõju Riigikogu usaldusele nimetasime juba sotsiaaldemograafiliste rühmade analüüsis, nüüd konkreetse statistika juurde. Tabel 1 esitab korrelatsiooninäidud (Pearsoni r) Riigikogu usaldamise ja majanduskasvu, töötute hulga ning valitsussektori eelarvepositsiooni vahel. Majanduskasvu puhul on kasutatud küsitlusele eelneva kvartali näitu eelmise aasta sama kvartaliga võrreldes ja töötuse puhul küsitlusega samal kuul registreeritud töötute hulka. Eelarvepositsiooni puhul on kasutatud järgmist meetodit: kui küsitlusandmed on aasta esimesest poolest (juuni k.a), vastab neile eelmise aasta eelarvepositsioon, aasta teises pooles toimunud küsitlustele aga juba sama aasta näit (näiteks 2008. aasta novembris oli 2007. aasta eelarveülejäak üsna kauge minevik).

Tabel 1. Riigikogu usalduse korrelatsioonid makromajandusnäitajatega

	Eelneva kvartali majanduskasv	Registreeritud töötus samal kuul	Valitsussektori eelarvepositsioon
Usaldus Riigikogu vastu	0,25	-0,38**	0,50**

** $p < 0,01$.

ALLIKAD: Statistikaamet; Töötukassa; Eurostat.

Näeme, et kõikide korrelatsioonide suunad on kooskõlas loogiliste eeldustega: suurem majanduskasv ja eelarveülejäak seostub suurema usaldusega Riigikogu

vastu, suurem töötute hulk toob kaasa usalduse languse. Seos majanduskasvuga on selgelt väiksem ning sellise juhtumite hulga juures (62)¹ statistiliselt oluline ei ole. Küll aga on statistiliselt märkimisväärsed seosed Riigikogu usalduse ja töötusemäära ning valitsussektori eelarvepositsiooni vahel. Viimasega on korrelatsioon lausa 0,5, mida võib pidada väga tugevaks seoseks. Ka töötuse mõju on selge ning korrelatsioon püsib 0,4 juures ka siis, kui kasutada teisi viise selle muutuja esitamiseks (töötuse protsent ja küsitluspõhine töötute hulk – nende kohta on andmed puudulikumat, seetõttu on tabelis registreeritud töötute hulk). Andmed on paljuütlevad: paistab, et elanikud peavad valitsust suure töötute hulga eest vastutavaks ja reageerivad vähem usaldava suhtumisega. Samuti tekitab eelarvedefitsiit rahva seas umbusaldust, see ühtib Ola Listhaugi ja Arthur Milleri tulemustega.

Indiviiditasandi andmete puudumise tõttu ei ole kahjuks täit kindlust, kas sellised arengud mõjuvad elanikele ainult isikliku majandusliku heaolu taseme (või heaoluperspektiivi, mis majanduskasvu ajal ka majanduslikult raskemas seisus inimeste seas kõrgem peaks olema) muutuse kaudu või ka sellest sõltumatult. Igal juhul annavad sellised tugevad seosed – eriti just see, et eelarvedefitsiidi seos usaldusega on tugevaim – alust eeldada, et Eesti elanikele läheb riigi majandusolukord korda isegi siis, kui see neid endid väga jõuliselt ei mõjuta.

Mis saab edasi?

2012. aastaks on usaldus Riigikogu vastu teinud läbi tavapärase valimistejärgse languse ja on vahemikus 37–41 protsenti. Majandus on sügavast kriisist väljunud, lugeda võib ka positiivseid uudiseid, näiteks oli Eesti majanduskasv 2011. aastal Euroopa Liidu suurim. Valitsussektori eelarvepositsioon on laitmatu. Elanike reaalpalgad on pärast pikka langust tõusma hakanud. Ometi on usaldus langenud nii madalale tasemele, kuhu see VII ja X Riigikogu ajal kordagi ei jõudnud. Kuidas seda nukrat olukorda seletada? Esiteks, usaldus erakondade vastu on jõudnud viimase 10 aasta madalaimale tasemele (22%). Arvestades, et neljast parlamendierakonnast kolm on viimase aasta jooksul sattunud tõsistesse korruptsiooniskandaalidesse, ei ole selline olukord üllatav. Kuna parlamendi ja erakondade usaldus on tugevas korrelatsioonis, pakume välja ühe põhjuse, miks usaldus Riigikogu vastu on nii madal. Põhjuseid võib otsida ka pingelisest olukorrast Euroopa Liidus. Eespool tõime välja, et seoseid on leitud massi ja eliidi vaadete kattuvuse ja poliitilise usalduse vahel. Kuigi meie käsutuses ei ole Eesti kohta käivaid andmeid, võib julgelt väita, et näiteks Euroopa Stabiilsusmehhanismi (ESM) puhul lahknevad massi ja eliidi vaated suuresti ning selle läbisurumine – oli see vältimatu või mitte – on kahtlemata tekitanud rahva seas umbusaldust võimude vastu.

On teada, et praegune valitsus on järgmiste üldvalimiste aastaks planeerinud mitmete populaarsemate meetmete jõustamise (nt tudengite uue õppetoetuste süsteemi sisseviimine). Senisele loogikale tuginedes võib eeldada, et 2014.–2015. aastal usaldus Riigikogu vastu taas tõuseb. Siiski paistavad sellel tõusul ja kõrgema taseme hoidmisel pidurid peal olevat. Erakondade rahastamiskandaalid ei ole lõppenud rahva jaoks usaldusväärsust soosivate tulemustega, muulaste seas ei paista usaldus taastuvat ning kõige madalama sissetulekuga leibkondade liikmete

hulgas on usaldus 2012. aastal erakordselt madal, mis viitab sellele, et neil ei ole lootust oma elujärge parandada. Raivo Vetik kirjutas 2002. aastal, et poliitilise usalduse kasvuks vajab riigi arengustrateegia pööret sotsiaalsuse suunas, sest 1990. aastate algul rahva seas domineerinud „nii vähe riiki, kui võimalik” suhtumine on muutunud ning enamik elanikkonnast sooviks sissetulekute võrdsemaks muutumist. Hilisemad andmed näitavad, et majanduslikult head aastad kasvatasid usaldust ka ilma pöördeta sotsiaalsuse suunas. Praegu oleme jõudnud madalamale tasemele kui 1990. aastail ning (oodatud?) pööret pole toimunud.

2012. aastal asusid parlamendisaadikud koostama eetikakoodeksi, millelt oodati, et see suurendab kodanike usaldust Riigikogu vastu (Kooskora 2012). Nüüd on see koodeks juba põhja lastud. Artiklis esitatud andmete valguses julgeme väita, et märkimisväärset mõju sellelt rahva usaldusele loota ei tasunudki. Riigikogu usalduse tõus või langus sõltub pigem valitsuse majandus- ja integratsiooni-poliitikast ning erakondade mainest. Erakondade seas ei ole märgata tahet praegust olukorda muuta. Valitsuse ees seisab aga väga raske ülesanne: kuidas võita tagasi usaldus muulaste seas, samal ajal eestlaste usaldust kaotamata? Kuidas suurendada usaldust sotsiaalsema ilmavaatega elanike seas, samal ajal parempoolsete usaldust kaotamata? Ka Eesti majanduskasvu potentsiaal järgmistel aastatel on pigem tagasihoidlik. Tagatipuks võib Euroopa Liidust pidevalt „kaela sadada” uusi rahalisi kohustusi, et aidata riike, kus elatustase on Eestist kõrgem. Kas sellistes tingimustes on lootust, et usaldus Riigikogu vastu kasvab lähiaastail taas kord 50 protsendi piirini ja jääb sinna püsima? Vaevalt! Enne 2015. aasta valimisi ei ole positiivseid muutusi oodata. See, mis hakkab Riigikogu usaldamises juhtuma aastatel 2015–2019, sõltub palju sellest, milline valitsuskoalitsioon moodustub pärast valimisi.

¹ Mõnel aastal toimus perioodi esimeses pooles küsitlusi tavapärasest neljast rohkem või vähem, seetõttu tuli mõned juhtumid eemaldada, et mõne üksiku aasta osatähtsus liiga suureks ei kujuneks.

Kasutatud kirjandus

Bovens, M., Wille, A. (2008). Deciphering the Dutch Drop: Ten Explanations for Decreasing Political Trust in The Netherlands. – *International Review of Administrative Sciences*, vol 74, pp 283–305.

Catterberg, G., Moreno, A. (2005). The Individual Bases of Political Trust: Trends in New and Established Democracies. – *International Journal of Public Opinion Research*, vol 18, no 1, pp 31–48.

Christensen, T., Lægreid, P. (2005). Trust in Government: The Relative Importance of Service Satisfaction, Political Factors, and Demography. – *Public Performance and Management Review*, vol 28, no 4, pp 487–510.

Dunn, K. (2012). Voice and Trust in Parliamentary Representation. – *Electoral Studies*, vol 31, issue 2, pp 393–405.

Holmberg, S. (1999). Down and Down We Go: Political Trust in Sweden. – P. Norris (ed). Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance. Oxford: Oxford University Press, pp 103–122.

Inglehart, R. (1999). Postmodernization Erodes Respect for Authority, but Increases Support for Democracy. – P. Norris (ed). Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance. Oxford: Oxford University Press, pp 236–256.

Kivirähk, J. (2005). Avalik arvamus ja Riigikogu. ETA Monitooring. – <http://www.riigikogu.ee>

Kooskora, M. (2012). Eetikakoodeks Riigikogu liikmetele – milleks ja kuidas? – Riigikogu Toimetised 25, lk 33–40.

Miller, A., Listhaug, O. (1999). Political Performance and Institutional Trust. – P. Norris (ed). Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance. Oxford: Oxford University Press, pp 204–216.

Newton, K. (1999). Social and Political Trust in Established Democracies. – P. Norris (ed). Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance. Oxford: Oxford University Press, pp 169–187.

Norris, P. (1999a). Introduction: The Growth of Critical Citizens? – P. Norris (ed). Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance. Oxford: Oxford University Press, pp 1–30.

Norris, P. (1999b). Institutional Explanations for Political Support. – P. Norris (ed). Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance. Oxford: Oxford University Press, pp 217–235.

Schoon, I., Cheng, H., Gale, C., Batty, D., Deary, I. (2010). Social Status, Cognitive Ability, and Educational Attainment as Predictors of Liberal Social Attitudes and Political Trust. – Intelligence, vol 38, pp 144–150.

Uuringukeskus Faktum (2003). Avalik Arvamus Eesti liitumisest Euroopa Liiduga: küsimused ja vastused.

Van der Meer, T. (2010). In What We Trust? A Multi-level Study into Trust in Parliament as an Evaluation of State Characteristics. – International Review of Administrative Sciences, vol 76, pp 517–536.

Vetik, R. (2002). Usaldus riigi institutsioonide vastu Eestis. – Riigikogu Toimetised 5, lk 107–111.

Statistilised andmed

Eurobarometer. Trust in Parliament, 2004–2012. – http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2192&nationI

D=11,1,27,28,17,2,16,18,13,32,6,3,4,22,33,7,8,20,21,9,23,34,24,12,19,35,29,26,25,5,14,10,30,15,&startdate=2004.10&enddate=2012.05

Eurostat. Government finance statistics, Government deficit/surplus, 1995–2012. – <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00127&plugin=1>

Saar Poll OÜ. Avaliku arvamuse uuringud 1995–1999. Riigikogu Kantslei arhiiv.

Statistikaamet. Statistika andmebaas: rahvamajanduse arvepidamine, SKP aheldatud väärtuse muutus võrreldes eelmise aasta sama perioodiga, 1995–2012. – http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Majandus/15Rahvamajanduse_arvepidamine/06Sisemajanduse_koguprodukt_%28SKP%29/02Pehilised_rahvamajanduse_arvepidamise_naitajad/02Pehilised_rahvamajanduse_arvepidamise_naitajad.asp

Transparency International. Corruption Perceptions Index. – http://archive.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi

Turu-uuringute AS. Avaliku arvamuse uuringud 2000–2012.

Töötukassa. Registreeritud töötus 1993–2012. – <http://www.tootukassa.ee/index.php?id=11328>